

Continuous issue-8 | January-june 2014

ચર્મ ઉદ્યોગ: એક ઐતિહાસિક વિહંગાલોકન

ચર્મ ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલો ઇતિહાસ ઘણો જૂનો છે. આદિમાનવ પોતાના વસ્ત્રો સૌ પ્રથમવાર શિકાર કરેલા પ્રાણીઓના ચામડાંઓ માંથી બનાવ્યા હતા. આ રીતે આદિમાનવ ચામડાંનો ઉપયોગ કરતો થયો. આ ઉપયોગથી ચર્મ ઉદ્યોગના વિકાસની ગાથાનો આરંભ થાય છે. આપણા ઋષિ-મુનીઓ ચર્મનો ઉપયોગ કરતા હતા. તેવો ખાસ કરીને ધ્યાન-સમાધીમાં આસનના ઉપયોગના સંદર્ભે રહેલો હતો. આ ઉપરાંત ઘણા ઐતિહાસિક લખાણો પણ ચર્મપત્ર પર લખાયેલા આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

ચર્મકાર્યનો ઉલ્લેખ રૂઝવેદ ત્યારબાદ વૈદિક સાહિત્ય અને મહાભારતમાં થયેલો છે. પ્રાચીન સમયમાં યુધ્ધો વિશેષ થતા હતા. આ યુધ્ધોમાં સૈનિકો પોતાની રક્ષા માટે ઢાલ બનાવતા હતા. આ ઢાલ મોટાભાગે ચામડાં માંથી બનાવવામાં આવતી હતી. આથી માનવી ચર્મ ઉદ્યોગ સાથે પ્રાચીન સમયથી લઈને આજ સુધી તેની સાથે સંકળાયેલો રહ્યો છે.

ભારતમાં ચર્મ ઉદ્યોગ સૌથી જૂનો ઉત્પાદન ઉદ્યોગ છે. આ ચર્મ ઉદ્યોગ એક પરંપરાગત ભારતીય હસ્ત ઉદ્યોગ રહેલો છે. ભારતના જુદાં જુદાં રાજ્યો ઉત્તર પ્રદેશ, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, પંજાબ, ગુજરાત, પશ્ચિમ બંગાળ અને ઓરિસ્સા વગેરેમાં ચામડાં ઉદ્યોગ વિકસીત થયો હતો. આ રાજ્યોમાં ચામડાંને પકવવું, ઉતારવું અને તેની બનાવટો બનાવી વગેરે જૂની ઘડતરની પદ્ધતિઓ વિકસીત બની હતી. આ જૂની પદ્ધતિઓમાં ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડતો. જેમાં સમય સર ઉત્પાદન બજારમાં પહોંચાડવાની અનુકૂળતા રહેતી નહિ. આ ઉદ્યોગમાં આધુનિકતા લાવવા માટે બ્રિટિશરો જવાબદાર છે. ઇ.સ. ૧૮૫૭માં બ્રિટિશરો દ્વારા ભારતમાં ચામડા ઉદ્યોગમાં આધુનિક ઉત્પાદન પદ્ધતિઓ રજૂ કરવામાં આવી હતી. આ પદ્ધતિ દ્વારા અનેક પ્રકારના પરિવર્તન આવ્યા હતા. જેથી બજારમાં સહેલાઈથી પુરવઠો મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા થવા લાગી અને બજાર માંથી આ ઉદ્યોગ દ્વારા વધારે આવક થવા લાગી.

ભારતમાં ચર્મ ઉદ્યોગ અનેક વિશેષતાઓ સાથે - ઘણી ખામીઓ પણ ધરાવે છે. આ ઉદ્યોગમાં ઘન સામગ્રી એકઠી કરી શકાય છે અને સાથો સાથ તેની સામે અનેક ગણું પર્યાવરણીય નુકશાની પણ રહેલી છે. ભારતમાં ચર્મઉદ્યોગનો ઇતિહાસ ઘણો લાંબો છે. પરંતુ અહિંયા ચર્મ ઉદ્યોગની ઐતિહાસિક રૂપરેખા ટૂંકમાં જોઈએ તો

- પ્રથમ ચામડાની ફેક્ટરી જીનગર અને એકરાગ બનાવવા માટે કાનપુરમાં સુયોજીત કરવામાં આવ્યું હતું
- ઇ.સ. ૧૮૮૦માં બુટની ફેક્ટરી કાનપુરમાં બ્રિટિશ ભારત કોર્પોરેશન દ્વારા સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.
- ઇ.સ. ૧૮૯૦-૯૫ના સમય દરમિયાન બંગાળ, ઓરિસ્સા, ચેન્નાઈ, કટક, કોલકતા, બેંગલોર વગેરે સ્થળોએ ચર્મ ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો હતો.
- ઇ.સ. ૧૯૪૮માં સાયન્ટિફિક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી. રીસર્ચ કાઉન્સિલ ઓફ એક્ટ દ્વારા સેન્ટ્રલ લેધર રીસર્ચ ઇન્સ્ટી.ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.
- ઇ.સ. ૧૯૫૧માં ભારત સરકારે ચર્મ ઉદ્યોગની તમામ બનાવટો પર પ્રતિબંધ મુક્યો અને પોતાના હસ્તક તમામ વહિવટ લઈ લીધો.
- ઇ.સ. ૧૯૭૨માં ચર્મ ઉદ્યોગનો વિકાસ અને વિસ્તાર વધે તે માટે ભારત સરકારે એક સમિતિની રચના કરી અને ચર્મ ઉદ્યોગ પર સંપૂર્ણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું.
- ૧૯૯૧માં આર્થિક ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકરણના નીતિના કારણે ચર્મ ઉદ્યોગના વિકાસ તકો વધવા લાગી અને જે આજ પર્યંત ચાલું છે.

ભારતીય સમાજ બાહ્યાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એમ ચાર વર્ણ વ્યાવસ્થામાં વિભાજીત છે. આ વર્ણમાં પણ પેટા વિભાજન રહેલા છે. આ ચાર વર્ણમાં શુદ્ર વર્ણ વ્યવસ્થામાં પણ બાહ્યાણ, વણકર, ચમાર, ભંગી વગેરે પેટા વર્ણો છે. આ પેટા વર્ણોમાં ચમાર જ્ઞાતિ ચર્મ ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલી છે. આધુનિક સમયમાં તેવોને દલિત અને અનુસૂચિત જાતિ તરીકે ઓળખાણ મળી છે. આ દલિત જ્ઞાતિ સમગ્ર

ભારતમાં જોવા મળે છે. ભારતમાં તેવોને બામ્બાઇ, બાલા, ચક્રિલયમ, ચમાર, ઘોર, ડેહર, હોલ્કર, મલ્હાર, માંગ, પગાડેલ, સમગર, રમગર, સારકી વગેરે નામોથી ઓળખાય છે. ગુજરાતમાં પણ આ જ્ઞાતિ ચમાર, ચામડિયા, ખાલ્યા, ડબગર વગેરે વિવિધ નામોથી પહેચાન મળી છે.

આ દલિત સમુદાય વંશપરંપરાગત રીતે મરેલા ઢોરના ચામડાં ઊતારવા- પકવવા વગેરે કાર્યો સાથે સંકળાયેલી છે. તેવો મરેલા ઢોરના ચામડાં ઊતારવાની કામગીરી ખૂબ જ કુશળતા પૂર્વક કરે છે. આ કાર્ય માટે તેવો ઓજાર માટે છારી , કાનસ,અતરડી વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. ઢોરની ખાલ ઉતાર્યા બાદ તેની અંદર મીકું ભરી રાખી મુકવામાં આવે છે. મીઠા ભર્યા બાદ ત્રણ-ચાર દિવસ પછી ખાલને પકવવા માટે કુંડમાં રાખવામાં આવે છે. સંપૂર્ણ ચામડું બનાવા માટે ખાલની અંદર આંકડાંનું દુધ, ચૂનો, આવળનો ભૂકો વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. કુંડમાં ચામડું બનતા એક મહિનો લાગે છે. સંપૂર્ણ ચામડું બન્યા બાદ તે માંથી કોશ,પદ, ચંપલ મશક વગેરે વિવિધ પ્રકારની સાધન સામગ્રી બને છે.

પ્રથમ અને દ્વિતિય વિશ્વ યુદ્ધમાં ચર્મ ઉદ્યોગની બનાવટનો સારો ઉપયોગ થયો હતો. આ ઉપરાંત ખેતીના સાધનો, દોરડાં, ઘી, તેલ વગેરે પ્રવાહીની હેર-ફેર માટે પણ ચર્મ ઉપયોગી નિવડે છે. ચર્મની બનાવટો ઘણો લાંબા સમય સુધી ચાલે છે. આ બનાવટોની કિંમત પણ વધારે હોય છે. જેથી બજારમાં તે મોઘી મળે છે. ચર્મની બનાવટો આપણા સ્વાસ્થ્ય માટે ઘણી ફાયદાકારક છે. પગમાં પહેરેલા ચંપલ કે બુટ આપણા શરીરના તાપમાનને નિયંત્રણ કરવાનું કાર્ય અને પગને સુરક્ષા પણ આપે છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના કારણે ચર્મ ઉદ્યોગ ધીરે-ધીરે ભાંગવા લાગ્યો હતો અને આ ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલો વર્ગ બેકારી તરફ ધકેલાયો હતો. આજે પણ આ વ્યવસાય ચાલું છે પણ તેમાં અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ રહેલી છે. આ દલિત જ્ઞાતિ સાથે સૂગ ભર્યો વ્યવહાર રાખવાથી તેવો આ વ્યવસાયને છોડી રહ્યા છે અને નવા વ્યવસાય તરફ વળ્યા છે. આજે ચમાર જ્ઞાતિમાં અનેક પ્રકારના પરિવર્તન આવી રહ્યા છે . આ પરિવર્તન માટે શિક્ષણની ભૂમિકા કેંદ્ર સ્થાને રહેલી છે. આમ ચમાર જ્ઞાતિ એક વિકસિત જ્ઞાતિ તરીકે ઊભરી રહી છે.

આ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે સરકાર ઘણી આર્થિક સહાયતા કરે છે. ઇ.સ. ૨૦૦૫માં ભારત સરકારે ૨.૯ અબજ કરોડની યોજના કેબિનેટ સમિતિ દ્વારા ભરતીય ચર્મ ઉદ્યોગ માટે જાહેર કરી હતી. આજે ભારતમાં આ ઉદ્યોગ માટે પશ્ચિમ બંગાળ, કોલકતા, યુ.પી., કાનપુર, આગરા, નોઇડા, મુંબઈ, મહારાષ્ટ્રા વગેરે મુખ્ય કેંદ્રોમાં વિકસિત બન્યો છે. આ ઉપરાંત ગુજરાત, પંજાબ, ઓરિસ્સા પણ સંકળાયેલા છે. ભારતભરમાં લેધરની બનાવટોનું કેટલું ઉત્પાદન થાય છે ? તે વિગતવાર આંકડાંઓ સાથે સમજીએ.

ભારતના વિવિધ રાજ્યોમાં લેધરનું ઉત્પાદન

વર્ષ-૨૦૦૭-૦૯

(Value in Million Euros) State	2007-08		2008-09		%
	FOB Value	% share in Total Export	FOB Value	% share in Total Export	
Tamil Nadu	861.65	35.97	932.40	34.88	8.21
Uttar Pradesh	702.95	29.35	755.31	28.25	7.45
West Bengal	357.24	14.91	418.76	15.67	17.22
Delhi	164.56	6.87	204.17	7.64	24.07
Maharashtra	131.05	5.47	139.37	5.21	6.35

Haryana	100.27	4.19	129.84	4.86	29.49
Karnataka	41.59	1.74	43.05	1.61	3.51
Punjab	22.11	0.92	33.32	1.25	50.70
Pondicherry	4.46	0.19	5.67	0.21	27.15
Gujarat	3.52	0.15	5.31	0.20	50.93
Rajasthan	4.232	0.18	2.64	0.10	-37.62
Andhra Pradesh	0.66	0.03	1.6	0.06	141.89
Kerala	0.56	0.02	1.07	0.04	91.17
Madhya Pradesh	0.25	0.01	0.45	0.02	80.25
Uttaranchal	0.22	0.01	0.26	0.01	17.52
Total	2395.322	100	2673.22	100	11.60

Figure 1

ભારતના બજારમાં લેઘર અને તેની બનાવટોનો મુખ્યત્વે ૧૫% જેટલો હિસ્સો રહેલો છે. ભારતીય બજારોમાં ફ્લોરીડ શુઝ લિમિટેડ, ફરીદ શુઝ લિમિટેડ, ટી અબ્દુલ વાહિદ એડ કંપની, હિંદુસ્તાન લિવર લિમિટેડ, પ્રેસિડેંસી ક્રિટલેઘર લિમિટેડ, ભારતીય લેઘર કુટવેર ઇંડસ્ટ્રી. રેડચીફ અને બાટા વગેરે અનેક નામી - અનામી કંપનીઓ લેઘર પ્રોડક્ટ બનાવે છે. ભારતે ઇ.સ. ૨૦૦૭-૧૨ સુધીમાં લેઘરની પ્રોડક્ટ કેટલી વેચાણી તેના આંકડા જોઈએ.

Indian's export of leather and leather products for five year 2007-2012

products	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	2011-12
Finished leather	807.19	673.37	627.95	841.13	1023.21
Footwear	1489.35	1534.32	10507.39	1758.67	2077.27
Leather gar men's	345.34	426.17	428.62	425.04	572.54
Leather	800.46	873.44	757.02	855.78	1088.09

goods					
Saddler & harness	106.18	92.15	83.39	87.92	107.60
Total	3548.51	3599.46	3404.57	3968.54	4868.71
Growth	15.99 %	1.44%	-5.41%	16.57%	22.68%

Figure 2

ભારતીય બજારોમાં લેધર અને લેધરની પ્રોડક્ટ્સ માટે મુખ્ય બજારોમાં 15.01% ભાગ છે. ચર્મ ઉદ્યોગના બજારમાં ભારતની સામે અન્ય દેશોએ પોતાના બજારમાં કેટલા ટકા ભાગ રહેલો છે તેની તુલના કરીએ તો જણાય છે કે યુ.કે.11.15%, ઇટલી 10.85%, યુએસએ-9.02%, હોંગકોંગ-7.38%, ફ્રાંસ-6.25%, સ્પેઇન-6.08%, વગેરે દેશો કરતા વધારે છે. ચર્મઉદ્યોગ ભારતીય અર્થતંત્રમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતીય અર્થતંત્રમાં ટોચની દસ વિદેશી વિનિમયની કમાણીમાં ચર્મઉદ્યોગ સંકળાયેલો છે. ચર્મઉદ્યોગ વર્ષ 2011-12માં 486 અબજ યુએસ ડોલરનો વાર્ષિક ટન ઓવર કરેલ છે. આ ઉદ્યોગમાં જૂની ચર્મ બનાવટની પદ્ધતીને તજજ્ઞને નવીન ટેકનોલોજી, કુશળ માનવશક્તિ અને સંલગ્ન ઉદ્યોગોના કારણે વિકસીત બની રહ્યો છે.

ગુજરાતના સંદર્ભે ચર્મ ઉદ્યોગના વિકાસનો વિચાર કરીએ તો આ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે ગુજરાત સરકારે વિવિધ પ્રકારની યોજનાઓ બહાર પાડી છે. જેમાં બાજપાઇ બેકેબલ યોજનાનો સમાવિષ્ટ થાય છે. આ યોજનામાં ચર્મકારને 3000 થી લઈને 4 લાખ સુધીની લોન આપે છે. ગુજરાત સરકારે ચર્મકારને ચર્મઉદ્યોગ માટે વિવિધ સાધનો માટે આર્થિક સહાય કરે છે. આ સહાયનું કોષ્ટક વિગતવાર જોઈએ.

ચર્મ ઉદ્યોગના સાધનો અને લોન

ક્રમ	ઉદ્યોગનું નામ	મશિનરી સાધનો	કાર્યકારી મૂડી	કુલ
1	અપ હોલ્સ્ટ્રી	45000	25000	71000
2	ચામડાં તથા હાર્ડ બોર્ડની સુટકેશ બનાવવી	16000	27300	43300
3	ચામડાંના પગરખાં બનાવવા	70000	18000	88000
4	ચામડા કમાવવાનો ઉદ્યોગ	7000	27000	54000
5	તબલાં	8000	10300	18300
6	કુટબોલ/વોલીબોલ ઉત્પાદનની સ્કીમ	33000	33900	66900

Figure 3

ચર્મ ઉદ્યોગ વિકસીત અને ઘન પ્રાપ્તિનો મોટો ઉદ્યોગ છે આ વાત ખરી છે પરંતુ આ ઉદ્યોગ સાથે અનેક મર્યાદાઓ પણ રહેલી છે. આ ઉદ્યોગથી હવાનું પ્રદુષણ વધે છે. જે માનવ આરોગ્ય માટે વધારે જોખમકારક છે કારણ કે ચામડાની સતત ગંધાતી વાસના કારણે વ્યક્તિમાં અનેક રોગોના ભોગ બને છે. આ ઉદ્યોગમાં મોટા ભાગે મીઠા સાથે સંકળાયેલો છે. આથી મીઠું જમીનનું મોટું દુષ્કર્મ છે. જે જમીનની ફળદ્રુપતાને નાશ કરે છે. આ ઉપરાંત ચામડાને બનાવવા માટે વિવિધ પ્રકારના કેમિકલ્સનો ઉપયોગ થાય છે જે જમીન અને પાણી માટે વધારે ઘાતક નીવડે છે. આ ઉદ્યોગ સાથે આવી અનેક પ્રકારની મર્યાદાઓ પણ સંકળાયેલી છે છતાં પણ આજે આ ઉદ્યોગ ભારતીય અર્થતંત્રમાં મહત્વનો હિસ્સો બન્યો છે અને સતત વિકસી રહ્યો છે.

સંદર્ભ – સુચી:

1. મહેતા, મકરંદ, હિંદુ વર્ણ વ્યવસ્થા , સમાજ પરિર્તન અને ગુજરાતના દલિતો, અમી પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૫
2. મહેતા, પ્રાણગોવિંદ રાજારામ, વર્ણાશ્રમ ધર્મ, યુનિયન પ્રેસ, અમદાવાદ, પ્ર.આ.૧૯૦૯
3. મકવાણા, ડૉ. મનુભાઈ એચ, સામાજિક બહિષ્કાર અને સામાજિક સમાવેશનું સમાજશાસ્ત્ર, ગર્ગ પ્રકાશન, પ્ર. આ , અમદાવાદ ૨૦૧૨
4. INDIAN LEATHAER & TANNING INDUSTRY PROFILE 2010
5. શ્રીમાળી, દલપતભાઈ, હરિજન સંત અને લોક સાહિત્ય, નવભારત સાહિત્ય પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૧૯૮૯
6. મકવાણા, ડૉ. મનુભાઈ એચ, ગુજરાતમાં અનુસુચિત જાતિઓ, સુરભી પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ., ૨૦૦૦
7. સ્વ-રોજગારલક્ષી યોજના માહિતી પુસ્તિકા, કમિશનર, કુટિર અને ગ્રામોદ્યોગ , ગાંધીનગર

પ્રા. વિનોદ એમ.બથવાર

સરકારી વિનયન કોલેજ,

c/o ગંભિરસિંહ હાઈસ્કૂલ, વલભીપુર, જિ:ભાવનગર